

Cahan Sahib qızı İsmayılzadə¹²⁷
NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA
"LEYLİ VƏ MƏCNUN" MÖVZUSU

Giriş. “Leyli və Məcnun” dastanının nə zaman yazıldığı, tarixi barəsində iki fikir mövcud olmuşdur. Birinci fikrə görə bu dastan haqqındakı rəvayətlər 7-ci əsrdə Ərəbistanda yaranmışdır. Bu barədə sovet alimləri İ.J.Kraçkovski və J.E.Bertels ətraflı məlumat vermişdir. İkinci fikir də isə “Leyli və Məcnun” dastanının ərəblərdən də əvvəl asurilərə aid olduğu haqqındadır.

Leyla və Məcnun hekayəsi XX əsrdə də bir çox əsər və araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Hellmut Ritter 1946-cı ildə Leninqradda İqnati J.Kraçkovski tərəfindən nəşr edilmiş “Leyla və Məcnun ərəb ədəbiyyatında” adlı rusca məqaləni alman dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir. André Miquel və Percy Kemp’in Majnûn et Laylâ: l’amour fou (Paris 1984), André Miquel’in Layla, ma raison (roman) (Paris 1984) adlı əsərləri ilə Abdurrahman Camenin farsca “Leyli və Məcnun” hekayəsinin ərəb dilinə tərcüməsi M. Güneymi Hilalın Leyla və'l- Məcnun fi'l-ədəbeyni'l- ‘Arabi və'l-Farsi (Beyrut 1400/1980), Salah Abdüssaburun Leyla və'l-Məcnunu (Bamberg) bu dövrdə yazılmış əsərlər arasındadır. Digər tərəfdən hekayə bəzi teatr və dramların da mövzusu olmuşdur. Əhməd Şövqinin əl-Əğaninin əsəri əsasında yazdığı “Məcnun və Leylə” (Qahirə 1931) beytini ingilis dilinə Arberry (Qahirə, 1933) və V.S.Jeanette Atiya (Qahirə, 1990) çevirmişdir. İbrahim əl-Əhdeb, Səlim əl-Bustani, Ebi Hilal əl-Kəbbani və Muhammad Münci Hayrullah (Rivâyetü Mecnun ve Leyla, 1898, 1904) bu sahədə əsərlər yazanlardır.

“Leyli və Məcnun” dastanının xalq variantına nəzər yetirdikdə belə bir fikir yaranır ki, dastan qədim şumerlərin “Gilqamış” dastanının keçdiyi inkişaf yolunu keçmişdir. Bu dastanın yaradıcılarının Şumerlər olmasına baxmayaraq əsrlər keçdikcə akkadlar və babillər arasında da geniş yayılmışdır. Şumer-Akkad müharibələri zamanı akkadlar Şumer ölkəsini tutduqdan sonra “Gilqamış” dastanının da varisi oldurlar. Bu zaman dastanda bəzi dəyişikliklər də aparıldı. Hadisələr tarixə uyğun dəyişdirildi, allahların adları dəyişdirildi. Ehtimal olunur ki, ərəblər “Leyli və Məcnun” dastanının süjetini Şərq xalqlarından götürmüşdülər. 7-ci əsrdə ərəb şairlərinin dilində dolanan dastana yeni süjetlər, əhvalatlar əlavə olunmuş və ərəb folkloruna uyğunlaşdırılmışdır.

Ərəb, türk, fars və urdu ədəbiyyatında xüsusilə bəhs edilən bu eşq dastanının iki qəhrəmanından biri olan Məcnun təxminən 70 (689) illərində vəfat etmiş və adını Qeys ibn Müləvvəh əl-Əmiri sayılan şairin ləqəbidir. Leylinin sevgisindən ağlını itirdiyi üçün ona verilən bu ləqəb sonradan onun adını əvəz edib. Leyli isə eyni qəbilədən olan və rəvayətlərə görə Məcnunun əmisinin qızı olan Leyli binti Mehdi əl-Əmiriyyədir. Leyli ilə Məcnunun başına gəlmiş kimi danışılan əhvalatların demək olar ki, hamısı Məcnun əl-Əmiriyə məxsus və ya ona aid edilən şeirlərdə qeyd olunan, bəzi şərh və əlavələrlə müəyyən dərəcədə bağlı olan kiçik hadisələr nəticəsində meydana çıxdığı təəssüratını yaradır və böyük bir hekayəyə çevrilir. Ancaq dövr alimləri İbnü'l-Kəlbi və Əbü'l-Fərəc əl-İsfahaninin fikrincə, bu hekayə əmisi qızını sevən ancaq bunu açıqlamaq istəməyən Əməvi ailəsindən olan bir gəncin Məcnun adı ilə uydurduğu hekayə və şerhərin ortaya atılması ilə yaradılmışdır.

“Leyli və Məcnun” hekayəsi bu əsas elementləri ehtiva edir. Nəcdəki Bəni Əmir qəbiləsindən Qeys və Leyli öz qəbilələrinin heyvanlarını otararkən bir-birlərinə aşiq olurlar. Onlar böyüdükcə və sevgiləri üzə çıxanda Leyli çadırdə saxlanılır, Qeysə göstərilir. Üstəlik sevginin ilk ağrıları Qeysdə başlayır. Atasına deyir ki, Leylini istəsin. Lakin qızın adı hallananda sevgisinə görə namusu ləkələndiyindən bu təklif rədd edilir və Leyli başqası ilə ailə qurur. Qeys isgəncələrə görə ağlını tamamilə itirir. Mərvanın vergi məmuru Ömər ibn Əbdürrəhman və onun müavini Nofəl Qeysə kömək etməyə çalışsalar da cəhdləri nəticəsiz qalır. Atasını Məcnunu şəfa ümidi ilə Məkkəyə və Mədinəyə aparsa da Məcnun məhəbbətini artırması üçün Allaha dua edib vəhşi heyvanlarla yaşamaq üçün səhraya qaçır. Leyla isə Məcnunun sevgisinin acısı ilə ölür. Məcnun səhralarda dolaşmağa davam edir, onun üçün ağır oxuyur, eşq dərini oxuyur. Nəhayət bir gün onun cəsədi tapılır.

Charles Pellet bu hekayənin Bəni Amirin təmsil etdiyi Quzey Ərəblərinin Güney Ərəblərə reaksiyası olduğunu, platonik eşq hekayələrinin Cənubi Ərəblərdən biri olan Bəni Üzriyə xas olmadığını və Cəmil əl- Üzriyə oxşar məhəbbət hekayəsinin onlarda da olduğunu bildirir.

Əsas hissə. Nizamiyə qədər “Leyli və Məcnun” haqqında xəbər verən çoxlu qaynaqlar var. Nizami Gəncəvi məsnəvilərini yazarkən bir çox yazılı qaynaqlara və xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət etmişdir. Bu yazılı qaynaqların içərisində ərəb dilli qaynaqlar da var. Nizami Gəncəvi elə “Leyli və Məcnun” məsnəvisini Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin “Kitab əl-Əğani” Nəğmələr kitabı və Əbu Bəkr əl-Vahibinin “Əxbar əl-Məcnun və aş'aruhu” Məcnunun əhvalatları və şeirləri əsərləri əsasında yazmışdır. Ümumiyyətlə “Leyli və Məcnun” əsəri haqqında fikir söyləyənlər daha çox “Kitab əl-Əğani”yə üstünlük veriblər. İsfahani bu kitabda ərəb şairlərinin həyatı, ərəb şeirləri, Şərq ədəbiyyatları arasındakı əlaqələr haqqında yazmışdır. “Qüsəyyir haqqında rəvayətlər və onun nəsl”, “Qeys ibn Zərih və onun nəsl haqqında hekayətlər”, “Cəmilin nəsl və onun haqqında hekayətlər”, “Leyla, onun nəsl və Təubə ibn əl-Hüməyyir haqqında hekayətlər”. “Məcnun bənu Amir haqqında hekayətlər və onun nəsl”, “Məcnun haqqında hekayətlərin davamı” bu bir neçə fəsil ərəb üzri şeirlərinə həsr edilib və eyni zamanda iki fəsil Bənu Amir qəbiləsinə mənsub Qeys ibn Müləvvəh haqqındadır. Nizami də poemanı yazarkən bu mənbədən istifadə etsə də yazdığı Məcnun obrazı ilə Əbu Bəkr Valibinin Məcnun haqqındakı rəvayətlərini tutuşdursaq eynilik təşkil edəcək.

¹²⁷ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. Jahanismayilzada@gmail.com

Nizami hər obrazın mifoloji xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. O, Qeysi təsvir edərkən şam, atəş, od kimi təşbehlərdən istifadə etmişdir. Eyni zamanda Leylini də təsvir edərkən nur, sübh, ulduz adlandırır.

Məcnunam bir nura olmuşam əsir
Gəlmişəm yanına boynumda zəncir
Göstər camalını mahu-münəvvir

Leyli obrazından bəhs edərkən onun nəfəsinin və əlinin toxunduğu yerdən ağac, gül bitdiyini qeyd edir. Həmçinin onu gecənin simvolu kimi təqdim edir.

Leyli zülmət içində bir aydır
Məcnun ləqəb oldu; o ki; şahdır

Bəzi qədim xalqların mifologiyasında Ay obrazı əkinçilik və yaşıllıq ilahəsi kimi qeyd olunmuşdur. Qədim Misirdə Ay məhsul ilahəsi hesab olunurdu və öküz formasında təsvir olunurdu. Qədim Azərbaycanda da belə inam mövcud olmuşdur.

Gecə gəzər Leyli xan
Gündüz gəzər Leyli xan
Göy otların başında
Düymə düzər Leyli xan

Bu tapmaca nümunəsinin cavabı qoyun verilmişdir. Bu da o deməkdir ki, qədim azərbaycanlılar Ay ilahəsini qoyun şəklində təsvir ediblər. Ay ilahəsi Leyli xan ilk ovçuluq daha sonra maldarlıq hamisi olmuşdur.

Ay türk dilli xalqlarda ilahə olub və ona sitayiş olunub. Nizaminin təsvirində bu nüansa istinad olunub. Poemada Leyli yaz gələndə təbiətə gəlir, payız gələndə isə ölür. Leylinin təbiət kultu ilə bağlılığını Nizami iki fəsildə qeyd etmişdir. Leyli təbiəti təcəlli etməklə yerdə həyat, dirilik və səadət meydana gətirir. Məcnun isə məhz Leylinin təcəlli etdiyi təbiddə ona qovuşmaq istəyir. Bununla da Nizami yalnız yazılı mənbələrdən deyil xalq ədəbiyyatı nümunələrindən də istifadə etdiyini sübut edir. Nizami Leylinin gözəlliyini romantik şəkildə ifadə etsə də onun bədbəxtliyini real şəkildə ifadə edir. Leyli qəbiləsinin simasında canlandırılan cəmiyyətin köhnə adət-ənənənin əsiri olub. Leyli evdə dustaq edilir və nəcib hisslərini cilovlamaq tələb olunur. Lakin Leyli azad həyat sürmək istəyir. Onun bu istəyi reallaşmır, əksinə tamamilə yad biri ilə evləndirilir.

Leyli və Məcnun hekayəsini türkcə izah edən ən gözəl əsərin Füzulinin Leyli və Məcnun əsəri olduğu qəbul edilir. 1535-ci ildə əruz "məfU'lü, məfA'ilün, fA'illün" təfilələri ilə yazılmış məsnəvi nəsr müqəddiməsi (dibacə) ilə başlayır. Tövhid, minacat, meraciyyə, nət, sakinamə, Qanuni Süleymana vəsilə, səbəb-i təlif kimi bölmələrdən sonra Leyli ilə Məcnunun sevgi hekayəsi lirik üslubda yazılır. Qəzəl və mürəbbədə bir-birinin ardınca yazan Füzuli əsərinin yazılma səbəbini açıqlayır və deyir ki, İstanbuldan bəzi şairlər ondan Leyli və Məcnun hekayəsini yazmağı xahiş etdikdə onu sınaq kimi qəbul edib və qısa müddətdə yazıb bitirib. Füzulinin bəhs etdiyi şairlər Qanuni Süleymanın Bağdad yürüşündə iştirak etmiş Taşlıcalı Yəhya bəy, Xəyalı bəy, Cəlalzadə Mustafa Çələbi və Üsküdarlı Aşkidir.

Füzuli Bağdad valisi Üveys Paşaya təqdim etdiyi əsərini yazmazdan əvvəl farsca yazılmış hekayənin nümunələrini araşdırmış, bunlar arasında Nizami Gəncəvinin məsnəvisindən nümunə götürmüş, bir qədər qənaət etmiş, bəzi motivləri dəyişdirmiş, bir qədər də rəvayət etmişdir. xüsusilə mövzunun işlənmə tərzində bəzi dəyişikliklər etdi. Məsələn, Nizami əsərində Leyli Qeysin əmisinin qızıdır. Füzuli isə onları qohum kimi göstərmir. Nizami Leylinin toy gecəsində İbn Salama sillələməsindən danışır, Füzuli isə Leyliyə yalan danışır ki, onu uşaqlığından bir cin qoruyur. İbn Səlam ona toxunarsa cin hər ikisini öldürəcək. Nizami səhrada Leyli ilə Məcnunu müqayisə etmədiyi halda, Füzuli əsərinin ən lirik səhnəsini səhradakı görüşlə təsvir edir. Nizami hadisələri Məcnunun ölümü ilə sona çatarkən, Füzuli iki sevgilinin cənnətdə görüşdüyünü və məzarlarının məqbərəyə çevrildiyini söyləyir.

Füzuli yaşadığı dövrün feodal münasibətlərini, çirkin ənənələrini tənqid etmək üçün yazmışdır. O, Məcnunun timsalında azad məhəbbət haqqında danışır. Leylinin vasitəsilə qadın hüquqsuzluğunu tənqid edir. Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində tamamlanmış obraz Leylidir. Öz kölə həyatını dərk edib, ona qarşı çıxan, lakin öz məhəbbətinə sadıq olan Leyli Füzulinin arzuladığı qadın obrazıdır. Füzulinin yaşadığı dövrdə Azərbaycanda qadınlar kölə həyatı yaşayırdı. Füzuli hər bir azərbaycanlı qadının çəkdiyi müsibətləri Leylinin timsalında təcəssüm etdirir. Füzulinin Leylisi Nizamininkindən daha məzlumdur. Nizaminin əsərində Leyli Məcnuna olan eşqini İbn Salamdan gizlətmir, hətta ona sillə belə vurur. Füzulinin əsərindəki Leyli isə belə deyil. O, İbn Salama sillə vura biləcək vəziyyətdə deyil. O, Məcnunu sevdini heç kimə demir. Hamı elə düşünür ki, Məcnun onu sevir, o isə buna görə kədərlənir. Ona gəlin bəzəyi gətirilən zaman o ağlayır. Hamı onun ata-anasından ayrıldığı üçün kədərləndiyini düşünərək ona təsəlli verir. Leylini aqibəti faciəli olur. O, məcnunu İbn Salamın ölümündən sonra görür; lakin Məcnun bütün həyat qüvvələrini itirmişdi. O, artıq Leylinin eşqi ilə deyil, onun xəyalı ilə təsəlli tapır. Leyli isə vüsəl ümidi ilə yaşamağa davam edir. Hətta Məcnun onu rədd etdikdən sonra belə vüsəl ümidi ilə yaşamağa davam etsə də ona təsir edir. Özünü bu dünya üçün artıq hesab edir.

Nəticə. "Leyli və Məcnun" hekayəsi bir çox ədibin ilham qaynağı olmuş, onların yaradıcılığına təsir etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan ədibləri olan Nizami və Füzuli də bu dastandan faydalanmışlar. Hər ikisi "Leyli və Məcnun"u öz yaradıcılıqlarına uyğun təsvir etmişlər. Hər iki klassiklərin əsərlərində oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Leyli obrazı Füzulidə tam azad olmasa da Nizamidə qismən azad qadın obrazıdır. Füzuli Leylinin timsalında öz dövrünü tənqid edir. Ümumiyyətlə "Leyli və Məcnun" nəinki Şərq ədəbiyyatına təsir etmiş eyni zamanda Qərb ədəbiyyatına da öz izini qoymuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958
2. Sasanian Ç. Nizaminin "Leyli və Məcnun" poeması. Bakı: Elm, 1984
3. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı: Elm, 1979
4. Həmidov İ. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Bakı: Elm, 2002
5. Baxşəliyeva G. Məqalələr, Məruzələr, Müsahibələr. 1-ci cild. Bakı, 2011
6. Türkiyə Döyanət Vəqfi İslam ensiklopediyası 42-ci cild.

Key words: Leyli, Majnun, Abulfaraj Isfahani, epic, Nizami, Fuzuli

Ключевые слова: Лейли, Меджнун, Абульфарадж Исфাহани, эпос, Низами, Физули

Summary

The story "Leyli and Majnun" was a source of inspiration for many writers and influenced their creativity. At the same time, Azerbaijani writers Nizami and Fuzuli also benefited from this epic. Both of them described "Leyli and Majnun" according to their creativity. There are similarities and differences in the creation of both classics. Although the image of Leyli in Fuzuli is not completely free, she is a partially free woman in Nizami. Fuzuli reflects his era in imitation of Leyli. In general, "Leyli and Majnun" had an impact on Eastern literature, and at the same time left a mark on Western literature.

Резюме

Рассказ «Лейли и Меджнун» послужил источником вдохновения для многих писателей и повлиял на их творчество. В то же время азербайджанские писатели Низами и Физули. Оба писателя написали поэму по своему и одну и ту же тему разные художники могут трактовать по-разному. В поэме Физули образ Лейли не совсем свободна, а в Низами она более свободная женщина. Физули критикует свою эпоху в образе Лейли. В целом «Лейли и Меджнун» не только повлияли на восточную литературу, но и оставили свой след в западной литературе.

Rəyçi: f.ü.f.d., dosent Cümşüdlü Ruhəngiz